

Тарас Гриневич

Берестейська церковна унія у творчості Павла Ясеніци

Аналізуються погляди польського історика часів Польської Народної Республіки Павла Ясеніци на проблеми історії Берестейської церковної унії. Досліджується висвітлення питань генези ідеї унії та процесу її укладення, оцінки об'єднання церков в історії українського та польського народів.

Ключові слова: унія, православ'я, католицизм

У часи існування Польської Народної Республіки історична наука переживала складний та неоднозначний період свого розвитку. Привнесена із закінченням Другої світової війни та поділом Європи на зони впливу, радянська влада нав'язала суспільству у всіх сферах його життя жорсткі ідеологічні рамки. Особливо відчутним концептуальний вплив марксизму-ленінізму був у сфері наукових історичних досліджень. Формаційний підхід та ідеї класової боротьби мали бути закладеними в основу історичної думки та формувати історичну свідомість кожного члена нового соціалістичного суспільства. Втім глибокі державницькі традиції та прив'язаність польського народу до Західної цивілізації і католицької церкви не давали радянській ідеології міцно закоренитись у свідомості поляків. Зовнішнє нав'язування комуністичної влади поглиблювало зростання серед народу відчуття її чужорідності, сприяло піднесенню патріотизму та розгортанню опозиційного руху. Дисидентство охопило різні сфери суспільного життя, а особливо відчутним був його вплив на інтелектуальні середовища Польщі. Провідною серед напрямків діяльності дисидентів була праця на тему відродження історичної свідомості поляків, що спиралася б на традиції історичної думки довоєнного часу. Одним із таких ключових представників дисидентства у польському науковому середовищі, що виступив із опозиційним до офіційної картини минулого баченням історії, був історик Павел Ясеніца. На сторінках його праць знайшли місце рефлексії історика на чисельні проблеми історії як речі Посполитої загалом, так і українських земель зокрема. Чільне місце серед них займали проблеми історії релігій в Польщі та Україні, а між ними також і події, пов'язані із укладенням Берестейської церковної унії. Вивчення наукової спадщини цієї неординарної особистості дозволяє по-новому побачити неоднозначність розвитку польської історіографії у часи ПНР та простежити генезу поглядів сучасних польських вчених на проблеми Берестейської унії. Слід зазначити, що на сьогодні проблеми історичної україніки, а зокрема і питання історії церковної унії 1596 р., у творчості Павла Ясеніци у вітчизняній науці не досліджувалися.

Серед проблем, які у часи ПНР з ідеологічних причин зазнали особливого перекручення або замовчування, були теми історії релігії. Атеїзм та антиклерикалізм, що були частиною офіційної доктрини, сприяли проповідуванню концепцій про деструктивний вплив церкви на суспільство. У Радянському Союзі, наукові концепції із якого ставали зразками для наслідування в соціалістичній Польщі, особливо гостро критикувались та спотворювались події, пов'язані з укладенням унії між католицизмом і православ'ям та історією ліквідованої комуністичним режимом греко-католицької церкви. Перехід у греко-католицизм бачився в радянській історіографії зрадою народних слов'янських інтересів, запроданством на користь Заходу, який підступом як у політичному, так і в духовному плані намагався поневолити Русь. Такий підхід суперечив польській історіографічній традиції, у якій хоча й існували відмінні оцінки унії, втім не було войовничо-атеїстичного підходу та її розгляду як підступної експансії Заходу.

В другій половині XIX ст. Валеріан Калінка бачив в укладенні унії шлях до поступу Західної цивілізації на схід та знаряддя боротьби проти омертвілого під владою царської деспотії православ'я. Подібно і Едвард Ліковський розглядав її як плід культурного просвітництва та засіб визволення Русі від московського гніту. Позитивні оцінки Берестейської унії лунали й у міжвоєнний період в працях таких істориків, як Владислав Томкевич, Януш Волінський¹, Казімеж Ходиніцький² та Оскар Халецький³. Вони бачили у поєднанні церков можливість оздоровлення занепадаючого православ'я, привнесення у Східну Європу кращих зразків західної культури та починання на шляху братерського єднання між народами Речі Посполитої. А втім, у польській науці не бракувало і критичних оцінок унії. Так Александр Брюкнер знаходив причину її укладення у релігійному фанатизмі оточення Сигізмунда III, що сповідувало ідеї контрреформації. Також Владислав Собеський не бачив позитивних наслідків об'єднання церков. Подібно і Міхал Бобжинський⁴ та Адам Шельонговський⁵ вважали, що унія лише привнесла у суспільство релігійне протистояння та замість однієї церкви породила три. Казімеж Левіцький вважав її політичним заходом, скерованим проти Москви, який, втім, був повністю непродуманим та, як наслідок, шкідливим⁶.

Своєрідним продовженням традицій польської історичної думки, присвяченої Берестейській унії, були ідеї Павла Ясеніци. Звертаючись до подій, пов'язаних із об'єднанням церков, дослідник зосередився на зображенні їх як частини політичного життя часів короля Сигізмунда III. У своїх творах учений особливо критично ставився до усього періоду правління представників династії Ваза. Їх він звинувачував у привнесенні в Польщу духу розбрату та нетерпимості до інакodomства, використання ресурсів держави задля задоволення власних інтересів та втілення чужих до потреб народу планів. «Того, що діялось за Вазів, інакше як злочином та політичним кошмаром назвати немож-

ливо»⁷, – підсумовував Ясеніца. Через призму таких ідей історик зображував і події церковної унії.

Берестейська унія, на думку історика, була породжена «загарбницькою душею фанатика» Сигізмунда III, який відкинув політичний раціоналізм та державні інтереси. «В службі ідеології державна влада вдалася до акту, який інакше як облудою назвати неможливо»⁸. Саму ж ідею об'єднання церков, як вважав Павла Ясеніца, висунув канцлер Ян Замоїський, що керувався у своїх починаннях політичними мотивами. Вона мала стати альтернативою до нереалізованого проекту 1588 р. щодо перенесення патріаршого престолу із Константинополя до Києва. Такі дії були частиною змагання Речі Посполитої із Московським царством та Османською імперією за статус центру православ'я. У відповідь на це російський цар Борис Годунов підняв статус московського митрополита до гідності патріарха. Втім невдача не зупинила короля та канцлера і вони звернулись до ідей групи католицького духовенства, а зокрема автора твору «Про єдність Божої Церкви» єзуїта Петра Скарги, щодо об'єднання православ'я із католицизмом у дусі Флорентійської унії.

Негативні оцінки Павла Ясеніца стосувались також і самого процесу укладення акту унії. Вчений наголосив на односторонніх діях короля, який вирішував церковні справи лише силою своїх монарших рішень. Сигізмунд III ухилився винести справу на розгляд сейму та заборонив з'їзд православних. Такими своїми діями він підважив легітимність постанов та гарантії їх підтримки різними політичними угрупованнями, що були усунуті від процесу випрацювання умов об'єднання. Дослідник акцентував на факті несподіваності таких королівських ініціатив для широких суспільних мас, що, як наслідок, насторожено поставились до них. Так, навіть сеймики польських воеводств виступили із підтримкою ідеї збереження православ'я. Одними із таких головних захисників «грецької» церкви виступили протестанти, які особливо активно реагували на спроби католицької влади порушити релігійні свободи будь-якої конфесії. Вчений вказував на стурбованість багатьох політичних діячів та суспільства загалом з приводу можливості переростання незадоволення православних у відкритий конфлікт та «бунтівні розрухи»⁹. Представники поміркованих раціоналістичних кіл, що переважали у сеймах, навіть взялися до спроби призупинення «надмірного галопу» монарших починань у сфері релігії.

На противагу «елітарним рішенням» владної меншості, як вказував Павел Ясеніца, противники унії вдалися до гуртування проти неї широких мас. Так, Костянтин Острозький виступив з ідеєю скликання загального православного собору, заручився підтримкою протестантського синоду та церковних братств Львова і Вільна, а навіть погрожував королеві громадянською війною. Сама ж ініціатива такої могутньої особи, як князь Острозький, сприяла об'єднанню довкола нього чисельних православних, що спочатку побоювались вступити у

суперечку з королівськими наказами. Ілюструючи суспільну реакцію на запровадження унії, історик звернувся до свідчень сучасника подій єпископа Павла Пясецького. Хроніст наголошував на викликаних цими подіями конфліктах, які «до того часу ніколи Річ Посполиту польську не збурювали»¹⁰.

Слідуючи за висновками видатного польського дослідника церковної історії К. Ходиніцького, вчений акцентував на відсутності протистояння на релігійній основі між представниками католицького та православного віросповідань. П. Ясеніца вважав, що відносини між обома конфесіями були налагоджені ще від початків панування польської корони на руських землях. «Про жодні суперечки між латинниками та православними ніхто тоді не чув і їх не передбачав»¹¹. Викликаний скасуванням православної церкви релігійний конфлікт був в Україні «смертельно небезпечним». Адаже до соціальних утисків, якими іноземні володарі гнітили своїх підданих, додалось «приниження шляхетськими ляхами віри плебейської Русі»¹². «Війна всіх проти всіх», що і так постійно тривала на пограничній Україні, отримала на релігійному ґрунті ще одну вибухову причину.

Павел Ясеніца закидав монархові розпочинання релігійних утисків та порушення прав православних. Так Сигізмунд III скасовував судові вироки на користь православних, підпорядкував їх суду греко-католицького митрополита та хотів зробити його очільником Печерської Лаври. Таку жорстку політику короля дослідник обумовлює його прихильністю до контрреформації. Вчений для більшої образності вдався до порівняння Сигізмунда Вази – він «менше мав розуміння та серця до християнської церкви, ніж язичники» великі князі литовські Ольгерд та Вітовт. «Тамті всіма силами старалися створити у своїй державі грецьку ієрархію, цей же її немилосердно скасував». Тут потрібно також згадати про традиційну візію Речі Посполитої в польській історіографії, як «держави без вогнищ», де не існувало винищення представників іншої релігії. Подібно розглядав Польщу П'ястів та Ягеллонів і П. Ясеніца. Як приклад цього він подавав заходи по «піднесенню церкви із занепаду» Казимиром III Великим¹³. Але фатальна політика королів із династії Ваза поклала кінець релігійній толерантності у польському суспільстві.

Як і багато інших істориків, Павел Ясеніца вважав, що укладення Берестейської унії, замість відвернення православних Речі Посполитої від Туреччини та Москви, мало протилежний ефект. Цитуючи історика Фелікса Конечного, що унія «згодилася не мостом між Руссю та Польщею, але між Руссю та Москвою», він стверджував, що із цього часу православні привчилися споглядати у сторону царської Росії, де грецька церква мала статус державної¹⁴. Першим проявом цього дослідник бачив у подіях 1620 р., пов'язаних із перебуванням в Україні єрусалимського патріарха Теофана та його контактах із запорожцями Сагайдачного. Саме тоді патріарх таємно від влади відновив церковну ієрархію та заборонив козакам брати участь у війнах проти єдиновірної Москви. У цих подіях Ясеніца

побачив передвісника майбутніх збройних виступів козаків Хмельницького в обороні православ'я. Поді ж, як і тридцять років опісля цих подій, козаки вислали посольство в столицю Росії із пропозицією прийняття їх на царську службу.

Підсумовуючи стан міжконфесійних відносин за панування першого короля із династії Ваза, Ясеніца стверджував, що вони були кращі, ніж в інших державах, але загалом «діялося зле». Причину цього дослідник вбачав у самому федеративному характері Речі Посполитої, який повинен був ґрунтуватись на постулатах рівності, в тому числі і релігійної¹⁵. Натомість цими принципами було знехтувано. Очевидність прорахунків у релігійній політиці стала зрозуміла владним політичним колам Варшави вже в кінці панування Сигізмунда III. Особливо активно звертали увагу на релігійний неспокій в Україні та підбурювання козаків до виступів в обороні православ'я зі сторони Москви такі видатні діячі, як Альбрехт Радзивілл та Станіслав Конецьпольський. На останній сейм за панування Сигізмунда Вази в 1632 р. прибуло навіть козацьке посольство, що виступило з проханням заступитися проти релігійних утисків всього «руського народу» як в Короні, так і в Великому князівстві. У відповіді король обіцяв розглянути справу, але також застеріг запорожців від втручання у справи Великого князівства. Наведений випадок П. Ясеніца вважав знаковим проявом того, що козацтво почало вважати себе виразником інтересів усього руського народу – не лише України, але і Білорусі. Втім вирішення справи «заспокоєння грецької віри» на сеймах відкладалося аж до смерті монарха.

Зміна ставлення влади до православної церкви наступила із початком правління Владислава IV, що користувався загальною популярністю в народі та серед козацтва зокрема. Новий король вмів здобувати друзів та згладжувати конфлікти. Таку свою лінію він проводив і щодо православ'я, що виявилось у численних постановках, судових ухвалях та арбітражах, прийнятих на користь «греків». Зокрема, у Великому князівстві Литовському було створено окрему православну (у Могилеві) та греко-католицьку (у Полоцьку) митрополії. Особливо ж важливим було відновлення Київської митрополії в 1635 р., на чолі якої було поставлено вірного Короні Петра Могилу. Втім, як підсумовував Ясеніца, «ніщо, на жаль, не могло відкупити невдачі попередніх сорока років, під час яких на Україні та Білорусі закон стикався із абсурдом та фікцією»¹⁶.

Православ'я від часу укладення Берестейської унії зазнало великого ослаблення позицій. Найвагомішим був процес активного переходу руських магнатів у католицтво. Церква втратила своїх покровителів та захисників в представниках потужних родів Острозьких, Вишневецьких, Збаражських, Заславських. Останнім із українських «королеват» католицтво прийняв князь Ієремія Вишневецький, що «стилем життя та вподобаннями був більше подібний на козака, ніж на заглиблених в латинські книги надвіслянських статистів та ораторів»¹⁷. Вірність православної вірі зберігали Кисілі, Четвертинські та багато іншої

шляхти, але своєю могутністю ніхто з них не міг навіть намагатися зрівнятися із «королевами» Подніпров'я. Православна віра опускалася до статусу «селянської». Такі процеси порушували принципи федералізму та рівноправ'я, що мали лежати в основі багаточленного державного організму Речі Посполитої. П. Ясеніца звернувся до слів предка князя Яреми – Костянтина Вишневецького, що на Люблінському сеймі 1569 р., як умову укладення унії, виголосив: «Якщо ми різної релігії, а зокрема греки, щоб ми там не були принижувані, щоб ніхто до іншої релігії не був примушуваний»¹⁸. Тепер же колишні оборонці «грецької віри» самі вдавались до її утисків. «Польськість та католицтво поглинули пана-князя цілковито і зробили це на свою очевидну шкоду, адже забрали із південного сходу опору власного дітища – союзу багатьох народів»¹⁹.

Попри негативні оцінки самої Берестейської унії науковець не прийняв ідей радянської історіографії щодо розгляду самого існування греко-католицької церкви як зради православ'я та відступу від національних традицій українців та білорусів. Ясеніца акцентував на мученицькому подвигу багатьох греко-католиків, що відстоювали право на існування для своєї церкви. «Мушу із натиском підкреслити, що критично виповідаючись щодо політичного акту із 1596 року, я не намірився у будь-який спосіб критикувати її (греко-католицької церкви. – *Т. Г.*) вірних»²⁰.

Погляди Павла Ясеніци на події, пов'язані із укладенням Берестейської церковної унії, стояли у значній суперечності із офіційною схемою історії, нав'язаною панівною комуністичною ідеологією Польської Народної Республіки. Історик відійшов від установленого класового підходу, через призму якого розглядались події в офіційній історичній науці. Попри негативне ставлення до магнатів Речі Посполитої, вчений бачив дрібну та середню шляхту рушієм прогресу в країні. Він наголошував на раціональності багатьох представників шляхетського стану, а навіть магната князя Костянтина Василя Острозького, у їх критичному ставленні до ідеї ліквідації православної церкви. Такі їх погляди він розглядав як частину боротьби за свої громадянські права. Втім науковець звертав увагу на негативні процеси асиміляції українських магнатів у польському католицькому середовищі, що призводило до занепаду ідеї федеративної держави багатьох народів із рівними національними правами і для українців як третього члена Речі Посполитої. Причину цього він бачив у тенденції занепаду громадянської свідомості та зростання анархічних настроїв серед шляхти, посилення могутності магнатської олігархії, що ставила приватні інтереси вище загальнодержавних. Такі процеси були зумовлені загальним падінням політичної культури та патріотизму за панування династії Ваза, представники якої давали своїм підданим приклад принесення інтересів держави у жертву власним амбіціям та фанатичним ідеям. Подібно і ідею укладення церковної унії П. Ясеніца бачив породженням ультраконсервативних поглядів Сигізмунда III, як яскравого представника руху контрреформації. Саме короля історик звинув-

вачував у розколі суспільства через привнесення духу релігійної нетерпимості та міжконфесійної боротьби. Втім, попри свої критичні оцінки ролі унії у долі народів Речі Посполитої, вчений не розглядав події через призму атеїзму та антиклерикалізму, що побутували в науці часів ПНР.

- 1 Woliński J. Polska a Kościół prawosławny. Zarys historyczny / J. Woliński. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. – S. 44–45.
- 2 Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632 / K. Chodynicki. – Warszawa: Skład Główny Kasaim. Mianowskiego, 1934.
- 3 Halecki O. Dzieje Unji Kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim (do r. 1596) / O. Halecki // Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty. – S. 312.
- 4 Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. T. 2 / M. Bobrzyński. – Warszawa; Kraków; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. – S. 131.
- 5 Szelański A. Historia powszechna. T. 2. / A. Szelański. – Warszawa: M. Arcta, 1936. – S. 11.
- 6 Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a uniabrzeska 1596 / K. Lewicki. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1933. – S. 8–9.
- 7 Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny Wiek / P. Jasienica. – Warszawa: PIW, 1985. – S. 342.
- 8 Tamże. – S. 156.
- 9 Tamże. – S. 156.
- 10 Tamże. – S. 156.
- 11 Tamże. – S. 156.
- 12 Tamże. – S. 159.
- 13 Jasienica P. Polska Piastów / P. Jasienica. – Warszawa: Prószyński i S-ka, 2007. – S. 319.
- 14 Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów – S. 158.
- 15 Tamże. – S. 302.
- 16 Tamże. – S. 303.
- 17 Tamże. – S. 264.
- 18 Tamże. – S. 304.
- 19 Tamże.
- 20 Tamże. – S. 157.

Summary

Taras Hrynevich

Brest Church Union in the work of Pawel Jasienica

The views of the Polish historian of Polish People's Republic period Pawel Jasienica on the problems of history of the Brest Church Union are analyzed. The elucidation of the genesis of the idea of the union and of the process of its making, evaluation of association of churches in the history of the Ukrainian and Polish peoples is investigated.

Keywords: union, Orthodoxy, Catholicism